

עורכים: עוזי רבי, טלי טוני מרקו

כרך 11, גיליון מס' 2, 7 בפברואר 2021

אל-אזהר בתום עשור לאביב הערבי - מכשיר בידי המשטר או אבן נגף?

מיכאל ברק*

בחלוף עשור ל"אביב הערבי" נראה כי מוסד אל-אזהר, האוטוריטה המובילה בעולם המוסלמי הסוני, השכיל לבצר את מעמדו האזורי והבינלאומי. היה זה במידה רבה הודות למאבק הרעיוני בגנות המחשבה הסלפית-ג'יהאדית, קידום פרשנות מתונה לדת האסלאם, טיפוח ערכי סובלנות ודו-קיום, בניית ערוצי הידברות בין-דתיים וחיזוק קשריו עם גורמים כמו הוותיקן ואיחוד האמירויות. כך טיפח אל-אזהר תדמית של שחקן משמעותי בשירות המשטר המצרי, שעשה שימוש במוסד הדתי לצרכיו. ואולם, בחלוף עשור נראה כי היחסים בין אל-אזהר לבין המשטר המצרי התחדדו בשל מדיניותו הריכוזית של המנהיג המצרי אל-סיסי החותרת למרות מלאה על הממסד הדתי. השיח' אחמד אל-טייב, ראש אל-אזהר, נותר נחוש לשמור על עצמאותו ולא להיכנע לתכתיבי המשטר גם במחיר עימות עמו.

"עוצמה רכה" (Soft Power) הוא מונח ביחסים בינלאומיים אשר מתייחס ליכולת של שחקן להשפיע על שחקן אחר באופן שיקדם את האג'נדה שלו מבלי להפעיל אמצעים אלימים אלא דרך ניהול הסברה ועיצוב תודעה.¹ לא בכדי, בחרו חוקרים להבין את התנהגותו של אל-אזהר במונחים של שחקן בעל "עוצמה רכה" בשירות המשטר המצרי. ב-2018 שיבח שר החוץ המצרי סאמח שכרי את אל-אזהר על טיפוח העוצמה הרכה של מצרים במדינות דרום מזרח אסיה בעקבות הרושם

* ד"ר מיכאל ברק הוא חוקר במרכז משה דיין באוניברסיטת תל אביב ובמכון הבינלאומי למדיניות נגד טרור במרכז הבינתחומי הרצליה. תחומי התמחותו הם מצרים המודרנית, האסלאם הפוליטי, טרור, תנועות סלפיות, תנועות צופיות ורשתות חברתיות.

¹ Joseph S. Nye Jr, *Soft Power: The Means to Success In World Politics* (New York, 2004).

החיובי שהותיר אל-טייב בביקורו באינדונזיה.² ד"ר אסאמה אל-עבד, ראש הועדה לענייני דת והקדש בפרלמנט המצרי וראש אוניברסיטת אל-אזהר לשעבר, הדגיש כי אל-אזהר הוא [כללי] "העוצמה הרכה החשובה ביותר של מצרים מול העולם. אל-אזהר הנכבד [נחשב ל]ביטחון הלאומי של מצרים. הוא המטרייה שתחתיה [נמצאים] בית הוצאת פסקי ההלכה, משרד ההקדשים ואין מנוס שכל מוסדות הדת יהיו תחת המטרייה שלו".³

עלייתו של עבד אל-פתאח אל-סיסי לשלטון ביולי 2013 חיזקה את מעמדו של אל-אזהר בהנהגתו של שיח' אחמד אל-טייב בשל השותפות האסטרטגית שנרקמה ביניהם. בדצמבר 2014 הפקיד אל-סיסי בידי אל-אזהר את המשימה של יצירת אקלים רעיוני סובלני המגובה ברפורמה בשיח הדתי. כמו כן, נדרש אל-אזהר לטפח פרשנות מתונה לדת האסלאם ולאתגר את השיח הרדיקלי של תנועת האחים המוסלמים וארגוני הטרור, במיוחד דאעש ואל-קאעדה. אל-אזהר נרתם במלוא המרץ למשימה והקים מנגנונים שונים לטיפול בנושא.⁴

שנת 2020 התאפיינה בפעילות מרשימה של אל-אזהר. במהלכה פרסם המוסד הדתי למעלה מ-756,000 פסקי הלכה במענה לשאלות של מוסלמים מרחבי העולם וניפק 248 תוכניות בשלל שפות בנושאי דת וחברה. כמו כן, ניהל אל-אזהר 67 קמפיינים במדיה החברתית בנושאים כמו תחלואה של המחשבה הרדיקלית, חיזוק הלאומיות המצרית ועוד.⁵ בסוף דצמבר 2020 הוא אף פסק על איסור הצטרפות אל שורות ארגון האחים המוסלמים.⁶

אל-אזהר השכיל לחזק את קשריו עם העולם הנוצרי, ובמיוחד עם הוותיקן, ולמצב עצמו כאוטוריטה דתית גלובלית האמונה על טיפוח יחסי שלום ואחוה בין מוסלמים לנוצרים. ב-4 בפברואר 2019 חתמו האפיפיור פרנציסקוס ושיח' אל-אזהר אל-טייב הסכם היסטורי בשם "מסמך האחוה האנושית" שנועד לקדם שיח בין-דתי בדרכי שלום.⁷ העצרת הכללית של האו"ם אימצה

² "FM: We respect Al-Azhar's message in strengthening Egypt's soft power", *State Information Service*, May 28, 2018, accessed at January 25, 2021.

³ "אל-אזהר העוצמה הרכה החשובה ביותר של מצרים אין עוררין על ערכו" [בערבית], **אל-בואבה**, 19 ביולי 2020, נצפה ב-25 בינואר 2021.

⁴ מיכאל ברק, "ה"אביב הערבי" של אל-אזהר - משחקן ספסל מגויס לשחקן מפתח בעיצוב השיח הדתי והפוליטי **במצרים**", **צומת המזרח התיכון**, 6 במרץ 2016.

⁵ ב-2020 התמקדה פעילותו של אל-אזהר גם בנושאים נוספים כמו חיזוק הזיקה הערבית המוסלמית לסוגיה הפלסטינית, מאבק בהטרדות מיניות והכאת נשים, הוקעת מעשי בריונות נגד חולי קורונה ועוד. ראו: אחמד נביוה, "בתשובה על יותר מ-756 אלף פסקי הלכה.. וארגון של 7226 מושבים במסגרת תוכניות המודעות למשפחה ולחברה" [בערבית], **צות אל-אזהר**, גיליון 1098, 30 בדצמבר 2020, עמ' 6; "היבול הטוב" [בערבית], **צות אל-אזהר**, גיליון 1098, 30 בדצמבר 2020, עמ' 1.

⁶ "Al-Azhar Bans Joining the 'Muslim Brotherhood'", *Asharq al-Awsat*, December 21, 2020, accessed at January 25, 2021.

⁷ "Document on Human Fraternity for World Peace and Living Together", The Higher Committee of Human Fraternity, February 4, 2019, accessed at January 25, 2021.

את המסמך הודות למעורבותן של סעודיה, איחוד האמירויות, בחריין ומצרים וקבעה כי החל מה- 4 בפברואר 2021 יצוין מדי שנה "היום הבינלאומי לאחוה אנושית".⁸

אל-אזהר חולש על רשת חברתית ענפה שדרכה הוא מקדם את תפיסת עולמו ומשפיע על מעגלים רחבים ברחבי הגלובוס. עם הרשת נמנים חכמי הלכה מוסלמים מעשרות מדינות כמו רוסיה, סין ובלגיה שקיבלו הכשרה מידי אנשי אל-אזהר,⁹ כמו גם אחרים מ-15 שלוחות באסיה, אפריקה ואירופה.¹⁰ כך לדוגמא, משמשת המכללה האסלאמית "ג'אמעת אל-כראם" (שלוחת אל-אזהר באנגליה וחברה ב"ארגון הגלובאלי של בוגרי אל-אזהר") כערופ הנחלה והפצה של תכני הלימוד של אל-אזהר בבריטניה.¹¹

פעילות ענפה זו אכן מקנה לאל-אזהר תפקיד חשוב במנגנוני העוצמה הרכה של מצרים. אולם, ניכר כי אל-אזהר והמשטר המצרי אינם רואים תמיד עין בעין את הדברים, ומאבקי כוח מעיבים על השותפות האסטרטגית ביניהם. כבר ב-2015 סירב אל-טייב להפצרות חוזרות ונשנות מצד המשטר המצרי לפסוק כי חברי דאעש נחשבים לכופרים. אל-טייב הסביר כי אל-אזהר לא יהיה שונה מדאעש אם ישתמש בדין הטלת כופר, מה גם שמוסלמי איננו נחשב לכופר כל עוד הוא אומר את השהאדה, אף אם דרכו שגויה.¹² ב-2016 ביקש אל-סיסי לקבוע נוסח אחיד לתפילות יום השישי במסגדים במטרה לפקח אחר התכנים ולמנוע הסתה, אך יוזמתו טורפדה בידי אל-אזהר שסירב לתוכנית, בטענה שהיא פוגעת בשיקול הדעת העצמי של המטיפים.¹³ בינואר 2017 ביקש אל-סיסי לבטל את נוסח הגירושים בעל-פה ולקבוע שהליך הגירושים יחול רק בכתב במטרה לבלום את העלייה בשיעור הגירושים בחברה המצרית. אל-טייב סירב לבקשה זו.¹⁴ בנובמבר 2018 הגיעה

⁸ Lamis ElSharqawy, "[UN approves Egypt-backed proposal declaring 4 February International Day of Human Fraternity](#)", *Ahram Online*, December 24, 2020, accessed at January 25, 2021.

⁹ סעיד חג'אזי ועבד אל-והאב עיסא, "אימון האמאמים בתוך ומחוצה למצרים.. מרכיב חדש בעוצמה הרכה" [בערבית], אל-וטרן, 24 בדצמבר 2019, נצפה ב-25 בינואר 2021.

¹⁰ מוחמד אל-מחרצאוי, בכיר באל-אזהר, ציין כי עשרות אלפי הסטודנטים המגיעים למצרים מלמעלה ממאה מדינות כדי ללמוד באל-אזהר מסייעים לחיזוק העוצמה הרכה של מצרים. ראו: עמאד חליל, "אל-מחרצאוי: אל-אזהר הנכבד העוצמה הרכה של מצרים מקומית ובינלאומית מטפח 33 אלף סטודנטים מבקרים" [בערבית], אל-מצרי אל-יום, 29 בדצמבר 2020, נצפה ב-25 בינואר 2021.

¹¹ ראו אתר האינטרנט של "ג'אמעת אל-כראם". תומכי אל-אזהר במערב אף מעודדים את הרשויות לשתף פעולה עם אל-אזהר כדי להבטיח אקלים רעיוני מתון שיגן מפני חדירה של מחשבה רדיקלית. כך לדוגמא, הדגיש אמאם המסגד לוזאן בשוויץ כי לאל-אזהר תפקיד חשוב בבלימת ההשפעה של האחים המוסלמים בשוויץ ובשיפור תדמית דת האסלאם ומכאן שיש לעבות את שיתוף הפעולה עימו. ראו: ג'ודא אבו א-נור, "אמאם מסגד לוזאן: אל-אזהר הסמכות הראשונה של המוסלמים.. שוויץ [היא המקום] הטוב ביותר לדו קיום דתי" [בערבית], אל-אהראם, 17 בפברואר 2019, נצפה ב-25 בינואר 2021.

¹² "[Al-Azhar rejects Takfir... Won't You understand?](#)", Al-Azhar Observatory for Combating Extremism, December 7, 2015, accessed at January 25, 2021; Taha Saker, "[Why does Egypt's largest Muslim beacon, Al-Azhar, refuse to declare IS 'apostate'?](#)", *Egypt Independent*, April 14, 2017, accessed at January 25, 2021.

¹³ "[Al-Azhar rejects unified written Friday sermon](#)", *Daily News Egypt*, July 27, 2016, accessed at January 25, 2021.

¹⁴ Nathann J Brown and Mariam Ghanem, "[Why is a marriage question dividing Abdel-Fattah al-Sisi and Sheikh Ahmad al-Tayyib?](#)", *Diwan Carnegie Middle East Center*, February 15, 2017, accessed at January 25, 2021.

המתיחות בין השניים לשיא כאשר אל-סיסי הביע תרעומת על שיח' אל-אזהר וטען כי ביקש ממנו כמה פעמים לערוך רפורמה בשיח הדתי אך בפועל אין תוצאות של ממש.¹⁵

אינטלקטואלים מצרים מביעים גם הם אכזבה מרמת מחויבותו של אל-אזהר לרפורמה אמיתית בשיח הדתי ומטילים ספק אם אכן בכוונתו לבצעה. בכנס שנערך ביולי 2020 מטעם "היוזמה המצרית לזכויות אדם" דנו המשתתפים בתרומתו של אל-אזהר לבניית גשרים בין חלקיה השונים של החברה המצרית דרך בחינת השיח הדתי שלו. כמה מהמשתתפים טענו כי אל-אזהר מדבר בכפל לשון. מחד, קו הסברה רשמי המצייר את אל-אזהר כאוטוריטה דתית הדוגלת בפלורליזם דתי, בחופש ביטוי ובשיפור מעמדה של האישה בחברה, ומאידך, אמירות של חברי אל-אזהר המעידות על חוסר סובלנות כלפי מיעוטים דתיים שאינם נוצרים כמו הבהאים והשיעים, ואי נכונות לקדם את מעמדה של האישה.¹⁶ אחמד עבדה מאהר, הוגה דעות מצרי ומבקר ותיק של אל-אזהר, טען כי לאחר בחינת השינויים שהכניס אל-אזהר בתוכנית הלימודים שלו אין מנוס מהמסקנה כי אנשי אל-אזהר "[...] צחקו על מצרים. הם מלמדים את אותם התכנים ואותם הספרים. הם שינו את שמותיהם [של הספרים] אך תיקנו מעט [...] בפועל לא נעשו תיקונים". הוא אף הוסיף, כי אל-אזהר ממשיך להוות מקור עיקרי להרחבת מעגל הטרור בעולם הערבי.¹⁷

אל-סיסי שאמר נואש מנכונותו של אל-אזהר לקדם את תוכניותיו הטיל יהבו על **דאר אל-אפתאא**, המוסד הרשמי להוצאת פסקי-הלכה במצרים הכפוף לאל-אזהר. מהלך זה נעשה מתוך מחשבה להציב חלופה לאל-אזהר ולכרסם באוטוריטה הדתית שלו. ביטוי לכך ניתן ביולי 2020 עת אישר הפרלמנט המצרי הצעת חוק המעניקה לדאר אל-אפתאא מעמד עצמאי ומבטלת את כפיפותו לאל-אזהר. אלא שהצעת החוק טורפדה על-ידי אל-טייב בטענה כי מדובר בהפרה של סעיף 7 בחוקה המצרית הקובע כי אל-אזהר הוא ארגון אסלאמי עצמאי וכי הוא מוכר כסמכות המרכזית בפרשנות למקורות הקדושים לאסלאם.¹⁸

לסיכום, מעמד אל-אזהר כאוטוריטה דתית בכירה, השפעתו על קהלים מוסלמים רבים ופעילותו הענפה ברשת החברתית - כל אלה עדיין משמרים אותו כמרכיב בעוצמה הרכה של מצרים, לפחות בכל האמור למאבק באידיאולוגיות הקיצוניות של ארגוני הטרור האסלאמי. אולם, הימנעות

¹⁵ מחמד סוף א-דין, "אל-טייב... שיח' אל-אזהר אשר הפך למנהיג פוליטי בעקבות המהפכה" [בערבית], אל-ג'זירה, 19 במרץ 2019, נצפה ב-25 בינואר 2021.

¹⁶ "ראייה הסברתית חדשה או שיח דתי שונה: שיח עם ראש מערכת צות אל-אזהר" [בערבית], מנתדא אל-דין ואל-חריאת, 10 ביולי 2020, נצפה ב-25 בינואר 2021.

¹⁷ אחמד אל-גידי, "אחמד עבדה מאהר לרציף 22: חכמי הלכה של האסלאם הפכו את חברי הנביא לאלילים" [בערבית], רציף 22, 20 בדצמבר 2020, נצפה ב-25 בינואר 2021.

¹⁸ עטיה נביל, "חוק דאר אל-אפתאא: מחלוקת בין הפרלמנט לאל-אזהר במצרים סביב תוכנית חוק ארגון דאר אל-אפתאא" [בערבית], BBC בערבית, 24 באוגוסט 2020, נצפה ב-25 בינואר 2021.

אל-אזהר משינויים הנתפסים בעיניו מהותיים והתנהלותו כשומר סף הופכות אותו, בראיית המשטר, לאבן נגף בחתירה לקדמה ושגשוג במצרים. את מורכבות המצב הטיבה להמחיש אמירתו של אל-טייב בינואר 2020 כי "המורשת האסלאמית [...] היא זו שיצרה אומה שלמה ואפשרה למוסלמים להגיע לאנדלוס ולסין" ולכן אין להקל בה ראש במיוחד בעיתות של לחצים פוליטיים.¹⁹

כל הזכויות שמורות למרכז משה דיין ללימודי המזרח התיכון ואפריקה באוניברסיטת תל-אביב. ניתן לעשות שימוש לא מסחרי בתכנים תוך ציון שמו של הכותב ומרכז משה דיין באוניברסיטת תל-אביב, בתוספת סימוכין וקישור למקור באתר של מרכז משה דיין, <https://dayan.org/he>.

¹⁹ "התכתשות מילולית בין שיח' אל-אזהר לנשיא אוניברסיטת קהיר מעוררת מחלוקת במצרים" [בערבית], BBC בערבית, 29 בינואר 2020, נצפה ב-25 בינואר 2021.